

*Олександр Миколайович Головка,
проректор з науково-педагогічної роботи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8969-3517*

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В ЗАКОНОДАВСТВІ ВОЄННОГО ЧАСУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Періоди екзистенційних викликів, що постають перед людиною й суспільством, надзвичайно загострюють суспільну потребу в справедливості. Піддаються найтяжчим випробуванням базові суспільні цінності, зокрема, такі універсальні регулятори, як мораль і право. В основі й того, й іншого лежить принцип справедливості. Для людського суспільства серед екзистенційних випробувань найбільш складним є війна. Зі стародавніх часів у сторін, що брали участь у війні, складалося власне ідеологічне її обґрунтування, яке не могло оминати поняття справедливості. «Своя» справедливість була у агресора й жертви, і часто-густо ці сторони мінялися ролями. Події російської агресії в Україні, що розпочалася у 2014 році й набула небаченого для сучасного світу масштабу 24 лютого 2022 року, показали, що у світі, де впродовж століть відомі права людини, верховенство права, правова держава, де, здавалося б, назавжди право сили поступилося суспільною роллю сили права, можуть виникати явища, коли у великого народу, який має певні зовнішні ознаки культури, «зноситься» тонкий її верхній шар, і біологічна, звірина сутність виходить на поверхню. Це спричиняє страждання мільйонів безневинних людей – жертв агресії до зубів озброєної ядерної держави. Український народ поставлений на межу свого етнокультурного буття / небуття, а знищення його держави стало головним завданням російського квазісуспільства і його неототалітарної держави. Європейський вибір України, який вона сьогодні обстоює найвищою ціною, означає одне: попри екзистенційну загрозу існуванню, попри страждання й випробування, що виходять за межі можливості людини, українське суспільство навіть в умовах війни мусить зберегти своє право як право, а не сукупність формально визначених і позбавлених суспільних цінностей нормативних приписів. Українське законодавство, попри всі виклики, повинно залишатися правовим, а отже, відповідним основоположному принципу справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема справедливості є однією з наріжних і найбільш важливих у світовому правознавстві й філософії права. Їй присвячено величезну кількість публікацій на всіх етапах існування і розвитку правової думки. Їх аналіз потребує, як видається, спеціального (і не одного) монографічного дослідження.

Дослідження принципу справедливості взагалі, починаючи від Піфагора до наймодерніших студій, не втрачають свого значення. Знаковою подією у вітчизняній теоретичній юриспруденції для розуміння змістових характеристик принципу справедливості як основоположного принципу права стала монографія С. Погребняка [1]. Якщо говорити про справедливість і війну, то тут треба починати з класичної праці Г. Гроція «Про право війни і миру» [2]. Лише протягом останнього часу науковці неодноразово зверталися до проблеми справедливості в умовах війни. Так, П. Айрон досліджував аспекти справедливості та правосуддя на історичному матеріалі – протистоянні США та Японії в роки Другої світової війни, зокрема у справах інтернованих осіб [3]. Загостренню проблеми соціальної справедливості в умовах війни на прикладах «гарячих точок» на мапі світу у 2001 році було присвячено окремий випуск американського неомарксистського часопису «Проти течії» [4]. На ролі війни і насильства в соціальних умовах контексту «неоліберальної глобалізації» з позицій перспектив розвитку теорій соціальної справедливості актуалізується М. Камалі [5].

Проблематика соціальної справедливості в умовах російсько-української війни вже порушується сучасними українськими правознавцями [6, 7]. Поряд з тим системного монографічного аналізу принципу справедливості та його втілення в законодавстві воєнного часу у вітчизняній теоретико-правовій науці на цей час ще не зроблено.

Метою статті є постановка проблеми і загальний аналіз особливостей змісту принципу справедливості в умовах війни, його втілення і впливу на законодавство воєнного часу.

Методологія дослідження. Дослідження ґрунтоване на діалектичному філософському методі. Поруч із загальнонауковими логічними методами – індукції, дедукції, аналізу, синтезу, порівняння, абстракції – застосовані системно-структурний і герменевтичний загальнонаукові методи. Спеціально-наукові методи використано традиційні: формально-юридичний, порівняльно-юридичний і соціологічний.

Основні результати дослідження. Право як унікальне соціальне явище коріниться на основоположних принципах, які визначають його ціннісну основу і місце в співіснуванні людей. Усі народи з давніх-давен знають базове поняття справедливості, і в усіх правових системах ще з часів зародження і панування звичаєвого права воно залишалося серцевинним. Право, правосуддя, юстиція виступали похідним, семантично подібним і тотожним справедливості. Уже стародавні грецькі мислителі [див.: 8] говорили про справедливість вищу, божественну і справедливість людську, про закон справедливий і несправедливий. Сама справедливість є усталеною категорією, однак вона є такою загальною, що надзвичайно важко піддається формальному визначенню, як і власне право в його змістовому розумінні (як річ-у-собі, за Кантом).

Відчуття справедливості в умовах війни нерідко стає тотожним відчуттю помсти. Раціональне осмислення за таких обставин базових людських цінностей стає вельми складним. Але воно є необхідним, оскільки втрата правом стрижня основоположних принципів, першим серед яких історично бачимо принцип справедливості, перетворює його на неправу. Це явище неодноразово спостерігалось в історії людства. Війна не має «вибити» (і на сьогодні, можемо констатувати, не «вибиває») українське право за межі цивілізованості, перетворити його на неправу.

Важко піддати сумніву аргументи С. Погребняка щодо обґрунтування системи основоположних принципів права. Український учений скористався оригінальним методологічним прийомом Дж. Ролза, який запропонував «первісну позицію» із притаманною їй «запоною незнання». Такий підхід забезпечує «чесну угоду»: «Якщо припустити, що право буде засновано на засадах справедливості, рівності, свободи і гуманізму, то розумні та добре поінформовані люди ... погодяться з пріоритетом цього соціального регулятора над будь-якими рішеннями і діями окремих суб'єктів. Це означає визнання принципу верховенства права, який можна розглядати як похідну всіх загальних засад права, як ціннісний сплав цих ідей» [1, с. 38]. Сама ідея права – це ідея справедливості. Відому формулу Г. Радбруха можна визначити так: несправедливий закон має поступатися справедливості, «надзаконному» праву, якщо розбіжність між позитивним законом і справедливістю сягнула нестерпного виміру [9, с. 724]. Тут, як видається, можемо знайти певний консенсус між природно-правовим розумінням справедливості й нормою визнання, запропонованою засновником м'якого позитивізму (аналітичної юриспруденції) Г. Гартом [10]. Лише такий підхід, коли суспільством визнається закон справедливим, і є єдиною можливим шляхом до його легітимації в умовах війни.

Справедливість на те й залишається основоположним принципом, щоб і в умовах війни законодавство продовжувало ґрунтуватися на ньому. Обсяг статті не дає змоги користуватися окремими прикладами щодо законодавчих новацій в Україні часів російсько-української війни, адже їх теоретичне дослідження правової матерії, створеної в умовах воєнного стану, повинно мати системний характер і вартє монографічної роботи, час для якої ще, безумовно, настане.

Інституційна справедливість в умовах війни часто-густо виступає з позицій «справедливість як рівність». Така справедливість формує вимоги до законодавчих актів у сфері економіки – складання рівних умов для місцевих жителів центральної й особливо західної України та внутрішньо переселених осіб: передусім у сфері працевлаштування. Поруч із цим у сфері економіки набуває особливого значення справедливість у вигляді забезпечення рівних умов для місцевих і релокованих підприємств, суб'єктів господарювання. Із цих позицій виникає питання позитивної дискримінації [11], створення штучних умов підтримки суб'єктам господарювання, які вимушено перемістилися.

Суб'єктивну справедливість в умовах війни варто розглядати з позиції «справедливість як чесність». Це вимога до законодавчої підтримки військових, до правових характеристик протидії корупції (зокрема, у сферах особливої суспільної чутливості, таких як оборонні закупівлі чи судова система), до покарання колабораціоністів, до справедливого судочинства. Законодавцві важливо дотримуватися базових принципів справедливості, запропонованих Дж. Ролзом: «Перший принцип: кожна людина повинна мати рівні права щодо найбільшої схеми рівних основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод для інших. Другий принцип: соціальні й економічні нерівності повинні бути влаштовані так, щоб: а) від них можна було б розумно очікувати переваги для всіх і б) доступ до посад був би відкритий усім» [12, с. 245]. Урахування цих двох принципів і слідування їм законодавцем у нормотворчій діяльності, як видається, слугувало б справжнім інтелектуальним містком між суб'єктивною та інституційною справедливістю, що є надзвичайно актуальним для збереження суспільної єдності в Україні в умовах війни.

Надзвичайно важливим для українського суспільства в сучасних умовах стає розуміння справедливості як свободи. Саме свобода сьогодні сприймається як найвища суспільна цінність, за яку тисячі кращих представників українства віддають власне життя. Свобода нерозривно пов'язана з гідністю людини, що виражено у змісті категоричного імперативу Канта. Розуміння права як міри свободи вибудоване на ґрунті як кантіанської, так і гегельянської філософії права. Актуальне воно й сьогодні [13]. За обставин війни нового, більш глибокого і змістового звучання набуває розуміння негативної й позитивної свободи.

Окремий аспект проблеми дотримання принципу справедливості у законодавчій діяльності полягає у необхідності врахування особливого соціально-психологічного становища в сучасному українському суспільстві. Війна в Україні, як і будь-яка війна, підносить на граничний (і над-граничний, екзистенційний) рівень психоемоційну напруженість у суспільстві. Розвиток законодавства, його новації, спричинені умовами воєнного стану, вимушені обмеження прав і свобод людини, як і правозастосовна практика, відбуваються на тлі тривалого психологічного стресу. Підвищений запит на справедливість має за цих обставин не лише загальносоціальний характер. Він стає психоемоційним проявом цього стресу на рівні особистості, родини, соціальної групи, суспільства в цілому. Загибель десятків тисяч людей, передусім цивільних (мирних громадян), різного віку, великої кількості серед них дітей, до сприйняття чого не готова нормальна психіка сучасної людини, страждання мільйонів, які втратили дім, можливість жити спільно з родинами, стали вимушеними переселенцями, переживання за сотні тисяч рідних і близьких, які перебувають у стані постійної небезпеки на фронті – все це спричиняє сприйняття справедливості, а отже, і ґрунтованого (принаймні як належне) на цьому основоположному принципі законодавства не тільки і не стільки в раціональній, а у психоемоційній площині.

Відтак психологічна теорія права Л. Петражицького за цих обставин перестає бути лише пам'яткою правової думки, як це часом сьогодні сприймається. Вона набуває актуального значення: «Специфічна природа явищ права, моралі, естетики, їх відмінності один від одного і від інших переживань коріняться не в сфері інтелектуального, а в сфері емоційного, імпульсивного в нашому сенсі їх складу» [12, с. 64]. У міру пристосування людської психіки до соціального життя відповідно змінюється і право. За словами вченого, у суспільстві відбувається емоційний відбір, який в умовах війни активізується й набуває як позитивних, так і негативних рис. Розуміння принципу справедливості законодавцем, зокрема в умовах війни, повинно перебувати в полі зору з урахуванням цього пристосування, що відбувається об'єктивно.

Звідси – необхідність особливої уваги до дотримання принципу верховенства права як втілення справедливості у процесуальному праві. Варто нагадати, що сам принцип верховенства права як правова категорія сформувався у англійському праві саме в процесуальній сфері. Тому не можна не згадати про процесуальну справедливість. Саме вона в умовах підвищеної суспільної психоемоційної напруженості, спричиненої війною, дає змогу утримуватися в правових рамках. Її нерідко дотриматися доволі важко, особливо, коли фактичні обставини суперечать формальним аспектам. Дійсно, важко дотримуватися процесуальних прав обвинувачуваних на захист, коли, приміром, внаслідок зрадницьких дій, взаємодії певних осіб з ворогом, загинули десятки людей, сотні отримали поранення і каліцтва, у тому числі діти – як-от у доволі численних випадках коригування колаборантами вогню російських воєнних злочинців по населених кварталах, будинках, торго-

вельних центрах, інших місцях скупчення мирних цивільних осіб. Однак, починаючи з Великої хартії вольностей, і далі з Habeas Corpus Act, розуміння верховенства права, захисту прав людини пролягало саме у процесуальній сфері.

Як наслідок, збереженням конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості, права на захист і в цілому на належну судову процедуру й забезпечується право як справедливості: від наклепу, обмовлення, судової помилки тощо. Можна уявити страждання, приміром особи, яка пережила жахіття російської окупації й після цього помилково обвинувачується у тяжкому злочині зради і колабораціонізму. Справедливість закладена в саме поняття правосуддя, а класичне розуміння принципу верховенства права нерозривно пов'язане саме з належним і справедливим відправленням правосуддя [15, р. 107–110].

Українці сьогодні демонструють несподівано надзвичайно високий рівень правової культури в умовах війни. Йдеться про високу потенційну загрозу для будь-якого суспільства шукати справедливості у позасудовий, і – ширше – у позаправовий спосіб, шляхом позаправового покарання, самосуду. Про такі явища при деокупації українських територій не чуто. З іншого боку, від окупантів звільнено невелику частину захоплених земель, де ворог проводив окупаційну насильницьку русифікаторську політику від поодиноких місяців до півроку. Більша частина цих територій окупована понад рік, не говорячи вже про окуповані з 2014 року території Криму, Донецької та Луганської областей. Варто зазначити, що населення ОРДЛО активно налаштовувалося проти України й українців, а втрати тисяч і десятків тисяч колишніх українських громадян, які воюють проти Збройних Сил України (хто під примусом, а хто й свідомо, одурманений пропагандою «російського світу»), розкол, який часом проходить по родинах – все це потребує додаткової уваги і законодавця, і правозастосовних, і правоохоронних органів держави, щоб розуміння справедливості реалізовувалося після повного звільнення території України винятково в рамках закону.

Висновки. Принципи були, є і будуть завжди становити зміст права. Принцип справедливості лежить у його основі. В умовах війни ціннісні риси права набувають домінуючого характеру щодо інструментальних. Справедливість проявляється не лише як основа, а й як загострена суспільна потреба. Мораль і моральність стають все більше визначальними у нормативності, нормативність сама по собі показує беззмістовність, якщо вона не наповнена змістом моралі й справедливості як базового принципу. Кожна війна посилює значення і розуміння природного права як основи і змісту права позитивного. Подібно до того, як обставини і трагедія Другої світової війни зумовили повернення до природно-правових доктрин на противагу легістському позитивізму, який має тенденцію посилюватися за обставин «нормального», стабільного, мирного розвитку як нормотворчої, так і правозастосовної практики, сьогодні, як видається, змінюється й доктринальне розуміння та обґрунтування права. Це не лише посилення природно-правової складової у інтегративних теоріях. Може йтися і про переоцінку психологічної теорії права Л. Петражицького.

Перемога України у війні з російським агресором набуває прояву й у правовій сфері. Вона має стати чинником реалізації надзвичайно посиленого суспільного попиту на справедливості. Шлях тут єдиний: наповнення справжнім, суспільно зумовленим змістом принципу верховенства права як унікального і системного інструментального засобу забезпечення принципу соціальної справедливості. У законодавчій діяльності держави в Україні об'єктивно посилюється роль принципів права, передусім принципів справедливості та верховенства права.

Список використаних джерел

1. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
2. Hugo Grotius. The Law of war and peace. URL: <https://lonang.com/wp-content/download/Grotius-LawOfWarAndPeace.pdf>
3. Peter Irons. Justice At War. Berkeley; Los Angeles, London: University of California Press, 1993. 409 p.
4. Social Justice or War. *Against the Current*. 2001. № 95.
5. Masoud Kamali. War, Violence and Social Justice: Theories for Social Work. London: Routledge, 2015. 208 p.
6. Мозоль Н. І. Проблема соціальної справедливості в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий журнал*. 2022. № 11. С. 57–59.

7. Цуварев О. Ф. Принцип соціальної справедливості без філософії та моралі: практичний аспект. *Integracja szkolnictwa wyzszego prawniczego Ukrainy z europejska przestrzenig edukacyjna – wyzwania bezpieczenstwa wewnetrznego w grasie stanu wojennego*. Lomza, 2023. S. 271–274.
8. Блоха Я. Принцип справедливості у філософії Платона та Арістотеля. *Філософські обрії*. 2016. № 6. С. 79–87.
9. Бігун В. С. Густав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 33–48.
10. Касаткін С. Позитивізм в англо-американській філософії права. Вчення Герберта Л. А. Харта. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 300–313.
11. Гіл Т. Е. Ідея позитивної дискримінації. *Філософія права* / пер. з англ. / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена. Київ: Основи, 2007. С. 616–636.
12. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. Київ: Основи, 2001. 822 с.
13. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / Пер. з норвезьк. Львів: Вид-во А. Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.
14. Петражицький Л. Й. Вибрані праці: у 2 кн. Київ: Либідь, 2011. Кн. 2. 544 с.
15. Dicey A. V. Introduction to the study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 584 p.

References

1. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka): monograph. Kharkiv: Pravo, 2008. 240 s.
2. Hugo Grotius. The Law of war and peace. URL: <https://lonang.com/wp-content/download/Grotius-LawOfWarAndPeace.pdf>
3. Peter Irons. Justice At War. Berkeley; Los Angeles, London: University of California Press, 1993. 409 p.
4. Social Justice or War. *Against the Current*. 2001. № 95.
5. Masoud Kamali. War, Violence and Social Justice: Theories for Social Work. London: Routledge, 2015. 208 p.
6. Mozol N. I. Problema sotsialnoi spravedlyvosti v umovakh voiennoho stanu. *Yurydychnyi naukovyi zhurnal*. 2022. № 11. S. 57–59.
7. Tsuvarev O. F. Pryntsyp sotsialnoi spravedlyvosti bez filosofii ta morali: praktychnyi aspekt. *Integracja szkolnictwa wyzszego prawniczego Ukrainy z europejska przestrzenig edukacyjna – wyzwania bezpieczenstwa wewnetrznego w grasie stanu wojennego*. Lomza, 2023. S. 271–274.
8. Blokha Y. Pryntsyp spravtdlyvosti u filosofii Platona ta Aristotelia. *Filosofski obrii*. 2016. № 6. S. 79–87.
9. Bihun V. S. Hustav Radbrukh – vydatnyi nimetskyi filosof prava. *Problemy filosofii prava*. 2004. Т. II. S. 33–48.
10. Kasatkin S. Pozytyvizm v anhlo-amerykanskyyi filosofii prava. Vchennia Herberta L. Harta. *Filisofia prava I zahalna teoria prava*. 2013. № 1. S. 300–313.
11. Hil T. E. Ideia pozytyvnoii dyskryminatsii. *Filosofia prava*. Per. z anhl. / Za red. Dzh. Feinberga, Dzh. Koulmena. Kyiv: Osnovy, 2007. S. 616–636.
12. Rolz Dzh. Teoryia spravedyvosti / Per. z anhl. Kyiv: Osnovy, 2001. 822 s.
13. Svensen L. Fr. H. Filosofia svobody: Per. z norvezk. Lviv: Vyd-vo A. Antonenko; Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 336 s.
14. Petrazhytskyi L. Y. Vybrani pratsi. U 2 kn. Kyiv: Lybid, 2011. Kn. 2. 544 s.
15. Dicey A. V. Introduction to the study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 584 p.

Головко О. М. Принцип справедливості в законодавстві воєнного часу: теоретико-правовий аналіз

Стаття присвячена змісту основоположного принципу права – справедливості в законодавстві воєнного часу. Проблема справедливості є однією з наріжних і найбільш важливих у світовому правознавстві. До системи основоположних принципів права відносять принципи справедливості, рівності, свободи і гуманізму. Їх ціннісним поєднанням є принцип верховенства права. Екзистенційні умови війни зумовлюють загострення суспільної потреби у справедливості, її відображення в чинному законодавстві. Законодавець повинен враховувати їх у нормотворчій роботі. Важливим є урахування розуміння принципу справедливості у праві як свободи, а права – як міри свободи. Набуває особливого значення психологічна теорія права Л. Петражицького. У міру пристосування людської психіки до соціального життя відповідно змінюється і право. Увага до проблем справедливості в законодавстві підвищує значення природного права. Підвищується значення процесуальної справедливості, забезпечення вимог верховенства права саме в контексті правової процедури.

Ключові слова: основоположні принципи права, справедливість, інституційна справедливість, принцип верховенства права, психологічна теорія права, природно-правові теорії права.

Golovko O. M. The principle of justice in wartime legislation: theoretical and legal analysis

The article considers the principle of the fundamental principle of law $\neg$ – justice in the state wartime regulation. The concept of justice is one of the cornerstones and most relevant issues of jurisprudence worldwide. The system of fundamental principles of law includes the principles of justice, equality, freedom and humanism. Their valuable combination is the principle of the rule of law. Existential conditions of war determine the aggravation of the public need for justice and its reflection in the current legislation. The legislator must take them into account in the rule-making work. This applies to both institutional and subjective justice.

It is also important to take into account the understanding of the principle of justice in law as freedom, and law as a measure of freedom. In the context of justice, both positive and negative freedom acquire meaning. The war increases psycho-emotional tension in the society to the maximum level. Under such circumstances, Leon Petrażycki's Psychological Theory of Law takes on special significance. As the human psyche adapts to social life, law changes accordingly. Attention to the issues of justice in legislation increases the importance of natural law. Just as the Second World War caused a return to natural law theories, the events of the Russian-Ukrainian war are going to increase attention to human rights and increase the social role of natural law theories. In the conditions of war, Ukrainians demonstrate a high level of legal culture. There was no rise in mob violence or illegal establishment of justice in the society. Therefore, it is in the context of the legal procedure that ensuring procedural justice and the requirements of the rule of law gain their particular importance. In the conditions of war, the value features of law acquire special importance compared to the instrumental ones. Ensuring the moral value of the law, strengthening the role of the fundamental principles – the principle of justice and the principle of the rule of law should be the way to satisfy the increased public demand for justice in legislation.

Key words: fundamental principles of law, justice, institutional justice, principle of rule of law, Psychological Theory of Law, Natural Law Theories.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-48-53